

ПРОБЛЕМА ДЕФОРМАЦІЇ СВІДОМОСТІ В КОНТЕКСТІ РОЗГОРТАННЯ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка

У статті проводиться філософський аналіз проблеми деформації свідомості та її залежності від кризових викликів сучасності.

Вступ

Сьогоднішні кризові явища, що пронизують глобальний соціальний простір, потребують пояснення з метою запобігання деструктивних проявів у свідомості. Тому особливо значимою стає проблема залежності свідомості від тих чи інших соціальних викликів та потрясінь. В умовах «світової економічної кризи» (чи скоріше світової фінансової кризи), яка вже встигла перетворитися на своєрідний термін-кліше, порушується питання про відповідальність аналітиків, експертів, економістів, політиків, рекламистів та представників Mass-Media, які не втомлюються її обговорювати й аналізувати майбутні перспективи людства. Основна проблема тут полягає в тому, що «криза» іноді виглядає «м'ячиком, яким жонглюють» політики чи фінансисти в угоду своїх інтересів, а факти і цифри ще більше заплутують та відлякують людей вражаючою статистикою. Практика «інформаційного хаосу» та симуляції враження неконтрольованості економічних ризиків безсумнівно вже зараз призводить до зневіри й фрустрації у сфері масової свідомості, а також до стресу й у деяких випадках, навіть до суїцидних наслідків.

Аналіз публікацій

Проблема деформації свідомості найбільш ґрунтовно була проаналізована Е. Фроммом. Останній приділив увагу деструктивним психічним процесам, що утворюються внаслідок впливу негативних тенденцій, які відбуваються в суспільстві. Також він дійшов висновку, що особистість може гармонійно розвиватися й відчувати себе самодостатньою, якщо суспільство продукуватиме таку систему ціннісних координат, в якій вона почувалася б комфортно.

Постановка завдання

Виходячи із зазначеного, наше завдання полягає в тому, щоб здійснити філософський аналіз кризових проявів, встановити залежність людської психіки від семантичного навантаження термінів – позначуваних кризових явищ, а також уточнити зміст цих термінів.

Основна частина

Історія красномовно підтверджує, що періоди економічного чи політичного декадансу завжди супроводжувалися масовою практикою психічних розладів. Тут слід зауважити, що поруч із кризовими тенденціями, які спостерігалися в економічній, політичній, інтелектуальній та інших сферах, медицина не завжди підлягала занепаду. Йдеться перш за все про такі її галузі, як психіатрія, психодіагностика, психоаналітика тощо, які досягли свого розквіту саме в ХХ столітті. Останнє виглядає трансгресивним з огляду на численні війни, катаклізми, політичні конфлікти тощо. З появою психоаналізу, який на перший погляд сприяв кращому розумінню процесів, що відбуваються в людській психіці, а також запропонував процедури лікування неврозів та інших психічних розладів, виникли й певні проблеми. По-перше, медицина, особливо в європейському суспільному середовищі, встановила своєрідний контроль над громадянами, забезпечивши кожного з них персональним психоаналітиком, який встановлює діагноз і «пропонує» рецепти від так званих стресів. Врешті громадяни поступово перетворилися на пацієнтів. В українському ж суспільстві пересічний громадянин через брак коштів поки що не в змозі дозволити собі персональні психоаналітичні тренінги. Про потужний вплив медицини на людську свідомість писав М. Фуко, який у своїй книзі «Палаючий розум» вказав на взаємозв'язок психоаналізу й католицької церкви. Він підкреслював, що саме церква запровадила індивідуалізуючі й примусові механізми контролю й дискурсу (він розуміє їх як інструменти впливу на свідомість) [1, с. 265].

По-друге, як тільки у повсякденну практику спілкування із психоаналізу ввійшли терміни «фобія», «стрес», «фрустрація», людина відразу вдалася до «самодіагностування», приписуючи собі симптоми цих захворювань. «Фобії» (грецькою phobos – страх) розуміють як нав'язливе, неадекватне переживання страхів конкретного змісту, що охоплюють суб'єкта в певній ситуації й супроводжуються вегетативними дисфункціями [2, с. 378]. У більшості випадків вони спричиняють серйозні неврози, які виникають через те, що потужна негативна енергія, накопичена індивідом, не знаходить виходу. Останнім часом «фобій» стає дедалі більше і значна їх кількість породжена штучно. Так, будь що, що викликає в людини відразу й негативні емоції, миттєво перетворюється на фобію чи моделює стрес. Перш за все їх спричиняють критичні ситуації. Останні виступають соціальними обставинами, які примушують індивідів пристосовуватися до абсолютно нових вимог життя, а також суперечать існуючим установкам і стереотипам поведінки [3, с. 197]. Отже, все частіше людина потребує кваліфікованої допомоги, адже не може розв'язати свої проблеми самотужки. Вона стає залежною не стільки від зовнішніх обставин, скільки від способу залежності, від

неспроможності приймати рішення, від втрати сили духу. І саме це змушує нас серйозно замислитися. Е. Фромм не випадково попереджав про появу «суспільства невротиків» і вказував на інтенсифікацію деструктивних проявів у людській психіці [4, с. 228].

Сучасна світова економічна криза також постає критичною ситуацією для більшої частини населення планети, тому розмови про неї та песимістичні прогнози експертів на майбутнє викликають у людей страх. Це означає, що слід чітко відокремлювати реальні показники економічних загроз від різноманітних думок та припущень щодо кризових викликів. Їх дуже часто висловлюють чиновники, музиканти, спортсмени чи навіть кожен, хто має доступ до публічного слова. Вони лише вдають із себе експертів і, таким чином, свідомо моделюють штучний образ кризи, а їх припущення перетворюються на спекуляції. Прогнози ж нагадують «павутиння з інтерпретацій». Філософський дискурс також наповнюється термінами, які позначають ті чи інші кризові аспекти буття (прикладом є терміни «трансгресія», «біфуркація», «трансформація», «еко-ризик», «еко-майбутнє» тощо).

Слід підкреслити, що в широкому значенні слова «криза» (грецькою *krisis* – рішення, поворотний, вихідний пункт) – це радикальні зміни й перетворення у будь-якій сфері життя, важкий перехідний стан; брак тих чи інших ресурсів; важке становище (наприклад, економічне, політичне, духовне тощо) [5, с. 660]. Тому можна розглядати кризу як процес перебування, трансформації, як руйнування старого на шляху до нового. «Криза» саме як термін набуває негативного відтінку, хоча як явище вона постає невід'ємною складовою розвитку. «Розвиток», у свою чергу, – це процес закономірних змін, переходу з одного якісного стану в інший – більш чи менш досконалого; перехід від нижчого до вищого (й навпаки); зміни взагалі; закономірні зміни матерії й свідомості, їх універсальних властивостей; ступінь усвідомлення, освіченості, культурності тощо [6, с. 702]. Отже, якої б сфери життя чи соціального буття людини не торкнулися зміни, врешті-решт вони відобразяться й у інших сферах, адже всі вони є взаємопов'язаними. А це означає, що економічна криза та криза світового господарства обов'язково спричинять культурну і як наслідок духовну кризи, якщо не вжити запобіжних заходів.

Термін «криза» набуває свого негативного значення через наявність деструктивних процесів у психіці людей, що спостерігаються фахівцями в перехідні моменти чи в періоди становлення (соціальні революції, війни, природні катаклізми, зміни парадигмальних та світоглядних основ через наукові відкриття тощо). Трансгресивний характер змін, що проявляється в сучасному соціумі, їх непередбачувана динаміка також негативно впливають на людську свідомість, трансформують її. Трансгресія ж (лат. *transgressio* – перехід) – це перехід через межу припустимого, відомого, раніше освоєного, порушення норми, міри [3, с. 375]. Отже, деформація свідомості відбувається через репресивний характер зовнішніх впливів на неї (сюди включаємо втрату людиною прибутків і заощаджень чи їх знецінення; страх через безробіття; втрату житла через неспроможність сплачувати кредити; страх через очікування наслідків кризи й через «обіцянки» ЗМІ довготривалої кризи тощо). Однак найбільш загрозливою формою маніпуляції свідомістю є «семантичний терор». Штучне підсилення страху є тенденцією небезпечною. Адже страх виступає емоцією, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню індивіда. Вона спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки [2, с. 344].

Про можливість появи світової економічної кризи вже давно попереджали фахівці: й економісти, й політологи, й соціологи. Не викликав сумніву і факт, що американська «фінансова піраміда» зрештою розвалиться, недарма економіку США називали «мильною бульбашкою», яка досягла критичних розмірів. З огляду на те, що криза світового господарства (грецькою *krisis* – перелом) – це глибокий розлад усього господарства, що викликаний його внутрішніми суперечностями і свідчить про об'єктивну необхідність істотної перебудови основних принципів і механізмів його функціонування [3, с. 196], слід чекати на радикальні зміни в глобальному масштабі.

Ці зміни можуть суттєво вплинути й на архетипні форми свідомості. Певною мірою криза культури вже розпочалася. Останню розуміють як розрив спадкового зв'язку в розвитку традицій, звичаїв, ціннісних орієнтацій, згасання або втрату ідеалів, відсутність перспективи, що дає надію. Дуже часто криза культури обумовлена різкими змінами, реформами, переворотами у сфері соціально-політичній, ідеологічному житті суспільства [3, с. 196]. Втрата духовності зумовлює руйнацію культурних засад і, як наслідок, спричиняє втрату цінностей, моральності. В інтелектуальних колах сьогодні точаться гострі дискусії саме про кризу духовності. Гуманітарна сфера знань також зазнає істотних змін. Біфуркаційні процеси (лат. *bifurcatio* – роздвоєний) проявляються тут через розгалуження шляхів і можливостей наукового дослідження, напрямків руху, розвитку [3, с. 44]; через кризу гуманітарну: появу значної кількості прикладних наук, методологічну кризу в сфері філософії й етики, кризу раціональності й ситуацію незбігання історичного й логічного, синергетичний перебіг подій, риторичний характер наукового знання.

Справді, риторика сьогодні переважає. Так, фахівці (маємо на увазі політехнологів) продукують численну кількість термінів, метафор, засобом яких можна описати кризу. Заслугує на увагу метафора «темні часи». Вона покликана зобразити сучасний стан світової економіки. В. Вельш підкреслює, що не випадково сьогодні успішні автори апелюють у своїх статтях переважно до пізнього, поліморфного Середньовіччя. Це означає, що вони шукають у минулому те, чого людина бажає від майбутнього. Тому «далеке дзеркало» на ім'я «Середньовіччя» виглядає як досить темне чи місцями тьмяне [7, с. 78-79]. Світову економічну кризу іноді порівнюють із «темними часами» епохи Середньовіччя, які суттєво віддалили в часі триумф технічного прогресу. Однак, з іншого боку, наукова думка в тих історичних умовах і

потребувала певного занепаду, адже людина ще не була готова (передусім морально) користуватися технічними благами й контролювати зброю масового знищення. Її психіка б не витримала навантаження від отриманих знань. Попри «занепад», епоха Середньовіччя (якщо її справді можна порівнювати із сучасною світовою економічною кризою) була величною й плідною, адже подарувала людству основи християнської моралі, силу божественного одкровення й, головне, віру в трансцендентальне буття. В основі ж сучасної кризи лежать суто меркантильні інтереси монополістів світової банківської системи. Тому епоху Середньовіччя не можна назвати лише регресивною, а світову економічну кризу не можна зводити до середньовічних «темних часів». Поруч із цим такі порівняння спричиняють появу стійких стереотипів, що вкорінюються в масовій свідомості.

Погодимось з думкою Р.Козеллека стосовно того, що терміни хоча й фіксують різновиди політичних і соціальних значень, проте їх семантична функція та потенціал не є похідними від винятково соціальних чи політичних явищ, з якими вони співвідносяться. Термін є не лише індикатором сукупності зв'язків, котрі він позначає, а й їх чинником. У формі кожного терміна чи поняття втілюються горизонти та встановлюються межі людського досвіду й мислимих теорій [8, с. 126]. Автор говорить про форму досвіду, що втілена в мові [9, с. 362].

Р.Козеллек також зазначає, що семантична боротьба з метою визначення політичних і соціальних позицій та утримання їх за допомогою дефініцій, звісно ж, є неодмінним елементом кризових періодів [8, с. 199]. Основна ідея полягає в тому, що саме в кризові періоди спостерігається виняткова зацікавленість політиків, публіцистів, критиків у мовотворчості. Останні нібито «оплутують тенетами дискурсу» людську свідомість.

Р. Козеллек наводить приклад утворень із суфіксом – *ismus*, які як збірні поняття для позначення політичних рухів, поновому структурують та мобілізують широкі народні маси. Діапазон вживання таких дискурсивних утворень сягає й сьогодні від модних слів до науково обґрунтованих понять [8, с. 199]. Він робить висновок, що в сучасних умовах тотальної духовної кризи постає мінімальна вимога методологічного характеру: декодування соціальних і політичних конфліктів минулого має відбутися в середовищі їх тодішнього понятійного розмежування та з урахуванням сприйняття й розуміння мовного вжитку причетними до них сторонами [8, с. 199-120].

Р.Дебре також указує на наявність кризи, що відбувається у сфері інтелектуальної еліти (зокрема у сучасній Франції). Серед найбільш вагомих факторів, які її спричиняють, він називає політичні й економічні. Прикладом є порядок бухгалтерських величин, який приховує в собі ієрархічний порядок, унаочнюючи водночас показник середньої рентабельності різних підприємств, згрупованих у певному концерні, й показник активності, бажаної для кожного з них [10, с. 138]. Він підкреслює, що медіатизація продукту на ринку обігнала його виробництво – об'єктивний факт, і порядок денний великих активних фірм відбиває у свій спосіб цю зміну стосунків між розповсюдженням і виробництвом усередині культурної індустрії [10, с. 138], а також робить висновок, що перекомпонування інтелектуальної структури є калькою перетворення в індустрії, де головним сектором стала комерціалізація, як тут – сектор медіа [10, с. 139]. Отже, продукт інтелектуальної праці перетворюється на продукт масового виробництва, де головним постає питання кількості й царює принцип «постійної вимоги нового».

Р. Дебре зазначає, що культурні ритми є такими ж повільними, як і природні: роман виростає протягом десяти років життя, ідея народжується через десять років досліджень. Натомість дедалі швидшають ритми товарообігу. І це неконтрольоване божевілля циклів прибутку завдає культурі спустошливого ефекту [10, с. 141]. Тут економічна складова і статистичні дані превалюють над суто інтелектуальним жанром – процесом творення думки, мистецтвом. Мова статистики стає все більш наполегливою й витісняє мову поезії. «Книжковий Париж уже не є святом, а ярмарком, – у Гутенберга похмілля», – наголошує Р.Дебре [10, с. 146]. Як наслідок, критерії престижності інтелігенції, на його думку, пересуваються разом із центром тяжіння культурного ринку. Престиж, таким чином, перетворюється на економічний показник [10, с. 192]. У свідомості людини з'являються стійкі асоціації стосовно образу інтелігента-інтелектуала. Основними чинниками, що формують цей образ, є візуальна атрибутика (одяг, авто, дрібні аксесуари), певний стиль поведінки, що виступають скоріше індикаторами добробуту, однак не є втіленням істинного інтелекту.

Погодимось також із тезою Р.Дебре про те, що в культурі систематично брати сторону «нового» означає бути не новатором, а комерсантом [10, с. 144]. Він підкреслює, що сьогоденна Європа живе в стані символічного недоїдання та культурної перенасиченості. Ця ситуація не є парадоксальною, адже підтверджується правило: періоди декадансу завжди квітнуть. Коли ціна цінностей падає, вони починають шалено розмножуватися. А розмноження клітин не віщує нічого доброго для вже сформованих організмів. Знецінення сенсу відповідає «інфляції знаків» [10, с. 145]. Європейське середовище, «вичавивши» до останку власні ресурси цінностей, звернулося до старої колоніальної практики – експансіонізму. Однак на цей раз створюється особливий режим продукування дискурсу – інформаційний колоніалізм.

Р.Дебре вказує на причини глобальної кризи, породженої новим режимом продукування дискурсу. Так, не лише техніки управління мовленням, а й зовсім інша позиція дискурсу як об'єкта бажання (можливості говорити, доступу до місць громадського мовлення) утворює інший дискурс та інше бажання. Криза надходить безсумнівно від того, що люди продовжують застосовувати «старий ключ» до прочитання системи політичного та культурного панування [10, с. 189]. Ситуація доступності мовлення сприяє

впровадженню в практику тези софістів «скільки людей, стільки й думок». Такий підхід до процесу творення думки знецінює її, породжує ситуацію хаосу й тотального нерозуміння реального положення речей.

О.Зіновьев найбільш гострим кризовим явищем вважає втрату «сенсу соціального буття» [11, с. 520]. Він схвилюваний тим, що внаслідок потрясінь минулого та теперішнього століть постраждав цілісний «феномен людського життя» [11, с. 519], який постає не нагромадженням певних структур, а логічно організованою, внутрішньо диференційованою, систематизованою спорудою, що може бути створеною лише штучно за допомогою видатних творчих здібностей людей [11, с. 519]. Тому в сучасних складних умовах людина повинна вирішити, чи людська думка стане вершиною людського інтелекту – духовним мистецтвом, процесом творчого пізнання дійсності, способом її філософського осмислення, чи вона сприйматиметься лише як наслідок переживань та прояву хаотичних емоцій і бажань.

Висновки

З огляду на проведені дослідження й отримані результати можна сформулювати такі висновки: 1) процес деформації людської свідомості відбувається через вплив на неї низки об'єктивних факторів, зумовлених наслідками світової фінансової кризи (сюди можна віднести різке зниження рівня життя, безробіття, інфляційні процеси, неспроможність людини задовольнити елементарні матеріальні потреби, незбігання попиту і пропозиції чи втрата попиту взагалі й звідси падіння економічного рівня суспільства тощо); 2) процес руйнації психіки поглиблюється через маніпуляційні технології, неконтрольованість потоків інформації, іншими словами, через «семантичний терор». Тут, «терор» (страх) розуміється як такий, що викликаний штучно. Людські неврози, породжені страхом, перетворюються на залежність і, через масовість таких випадків, деякі з них залишаються невиліковними; 3) в сучасних умовах кризи виникає потреба чітко окреслити межі відповідальності: ЗМІ, які продукують часто неякісну інформацію; політичних еліт, що взяли на себе зобов'язання вивести суспільство з кризи, й особливо представників фінансового сегменту управління і контролю.

Відповідальною (перш за все перед собою) повинна стати й звичайна людина. Їй необхідно мобілізувати свій духовний та інтелектуальний потенціали для боротьби з різноманітними соціальними загрозами. Вона також має зрозуміти, що інертність, «запрограмованість» на невтішне майбутнє та небажання змінити власне життя в жодному разі не сприятимуть радикальним перетворенням у суспільстві, які змінили б її буття. Тобто людина повинна свідомо змінити своє ставлення до життя, іншими словами, реінкарнувати «феномен життя».

Список літератури

1. Юнг К.Г., Фуко М. Матрица безумия / Карл Густав Юнг, Мишель Фуко. – М.: Алгоритм; Эксмо, 2006. – 384 с.
2. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А.Карпенко; Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского.- М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
3. Сучасний словник із суспільних наук / За ред.. О.Г.Данильяна, М.І. Панова. – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
4. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. с англ. Э. М. Телятникова, Т. В. Панфилова; – Мн.: ООО «Попурри», 1999. – 624 с.
5. Популярный энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – 1583 с.
6. Философский словарь. – К.: А.С.К., 2006. – 1056 с.
7. Вельш В. Наш постмодерний модерн / Пер. з нім. – К.: Альтерпрес, 2004. – 328 с.
8. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.
9. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. – К.: Дух і Літера, 2006. – 436 с.
10. Дебре Р. Інтелектуальна влада у Франції / Пер. з фр. – К.: Дух і Літера, 2008. – 308 с.
11. Зиновьев А.А. Фактор понимания / А.А. Зиновьев. – М.: Алгоритм; Эксмо, 2006. – 528 с.